

Kamil Adışirinov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
(Şəki filialı)

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ŞƏKİDƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİT

Açar sözlər: ədəbi-mədəni mühit, qəzəl, müxəmməs, klassik üslub, əruz vəznü, müsəddəs, pyes, məktub, hekayə

Key words: literary -cultural environment, ghazal, poem of five lines classic style, aruz metre, poem of six lines, drama, letter, story

Ключевые слова: литературно-культурная среда, газель, мухаммас, классический стиль, аруз, мусаддас, пьеса, письмо, рассказ

XX əsrin əvvəllərində Şəkiddə ədəbi mühitin formalaşmasında əsərlərini “Qazi” təxəllüsü ilə yazan **Hacıbaba Mehdizadənin** böyük xidmətləri olmuşdur. O, 1862-ci ildə Cəbrayıl qəzasının Çaytumas kəndində anadan olmuş, ilk təhsilini həmin kənddəki mədrəsədə almışdır. Hacıbaba Qazi sonra Şamaxıda, dövrünün görkəmli qəzəlxanı Seyid Əzim Şirvaninin məktəbində iki il oxumuşdur. Qazinin sonrakı təhsil məkanı Ağdaş şəhəri olmuş, burada o, Hacı İbrahim Əfəndinin mədrəsəsində oxumuşdur. 1880-ci ildə Nuxaya gələn Hacıbaba Mehdizadə burada Rəsul Əfəndinin mədrəsəsində təhsilini tamamlamışdır. 1919-cu ildən o, Nuxa Qazixanasına üzv olaraq fəaliyyətə başlamışdır. Onun ədəbi yaradıcılığının ən parlaq dövrü 1890-1917-ci illəri əhatə edir. Qazinin öz əli ilə yazdığı 710 və 260 səhifəlik küliyyatı onun yaradıcılıq fondunun əhatəliliyini göstərir. Şairin 1957-ci ildə ədəbi aləmə 600 səhifəlik külliyyatı məlum olmuşdur. Nəzərdən keçirilən şeirlərinin məzmunu göstərir ki, müasirləri kimi Qazi də zəmanəsindən narazı qalmış, mühitin köhnə adət və ənənələrinə, cahilliyə və ağamlığa qarşı çıxmışdır. Onun yaradıcılıq fondunda klassik poeziyanın qəzəl, qəsidə kimi mükəmməl nümunələri aparıcı yer tutur. Bu əsərlər sırasında ictimai mötəvli, məhəbbət mövzulu şeirlər, satirik ruhlu mənzumələr özünə yer almışdır. Qazinin “Xalqı soyan bəndələr” adlı satirik ruhlu, nəsihətçilik mövqeli şeirində insanı zülmədən kənar, rəhmli olmaq, var-dövlətə aludə olmamağa çağırış ruhu hakimdir:

*Yatma bu dünyaya uyan bəndələr,
Zalım olub xalqı soyan bəndələr.
Varını çox bilmə bu dünyada sən,
Eylə yəqin, sal ölümü yada sən.
Rəhm eylə, dar gündə yetiş dada sən [3]*

Hacıbaba Qazinin “Yaman gördüm” adlı qəzəlində yaşadığı mühitə qarşı üs-yankar mövqeyi daha güclüdür. Şair yaşadığı cəmiyyətdə ədalətin olmamasından şikayətlənir, varlıların kef içərisində zəngin yaşadıklarını, yoxsulların isə bədbəxtlik çarşabına bürünərək kədərli halda bir küncə sıxıldığını böyük ürək yangısı ilə yazır:

*Uyandım xabi qəflətdən bu dünyanı haman gördüm.
İli-ildən, ayı- aydan, günü-gündən yaman gördüm.
Gedib bir yerdə gördüm əyləşib cəmiyyəti kubra,
Çəkib zövqi səfanı bir-biri ilə mehriban gördüm.
Kimi bədbəxt olubdur əyləşib bir küncü pünhanda,
Kimi xəşbəxt olubdur söyləyir tiri-zəban gördüm [3]*

Qazinin şairlik istedadı özünü məhəbbət mövzulu qəzəllərində daha qabarıq göstərmişdir. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki şair həyatından gördüyümüz kimi, bir tərəfdən Seyid Əzim Şirvani kimi qüdrətli qəzəlxanın əsərlərinin təsirini daim öz üzərində hiss etmiş, digər tərəfdən XIX əsrin II yarısında və XX əsrin əvvəllərində Şəki ədəbi mühitinin ən görkəmli nümayəndəsi İsmayıl bəy Nakamla müasir və yaxın dost olmuşdur. Əlbəttə, danılmazdır ki, Qazinin lirik yaradıcılığına təsirin ana xəttini müasirləri kimi Füzuli ədəbi irsindən aldığı qüvvət və ilham təşkil etmişdir. Şairin məhəbbət mövzulu qəzəlləri dil sadəliyi və poetik struktur və məzmununa görə oxucular tərəfindən sevilmişdir. XX əsrin 20-80-ci illərində Şəki şairlərinin əsas tribunası rolunu oynayan “Nuxa fəhləsi” qəzetinin 1957-ci ilin 17 iyun sayında Hacıbaba Mehdizadənin qəzəllərindən maraqlı nümunələr verilmişdir. Bu nümunələr Qazini oxucuya əruz vəzninin qayda-qanunlarını mükəmməl bilən qüdrətli sənətkar kimi təqdim edir. Şair qəzəllərində əruz vəzninin tələblərinə uyğun olaraq sərvi-qamət, laleyi-əhmər, mücri-dil, mahi- münəvvər, taci-sər kimi ərəb-fars izafət birləşmələri ilə paralel olaraq gül yanaq, şəhla göz, mərmər sinə, ağ buxaq, gümüş gərdan, püstə dodaq və s. kimi Azərbaycan dilli sözləri də məharətlə işlətmişdir:

*Nə gözəl qaməti var, sərvi- sənubərdi gələn,
Aləmə şölə saçan mahi-münəvvərdi gələn.
Al qumaş əlbəsəni geydi gümüş gərdəninə,
Vuruban ətri-gülab zülfü-müəttərdi gələn.*

*Gözü şahlə, qəddi bələ çəkilibdir nə gözəl,
Baxışı ahu tək çeşmi-pürənvərdi gələn.
Var ümidim ki, bu gün aşiqini yada sala,
Deyəsən, gül yanağı laleyi-əhmərdi gələn.
Qaziya, aç gözünü, yollara bax, kəsmə nəzər,
Ağ buxaq, püstə dodaq, sinəsi mərmərdi gələn.*

Nümunə kimi verdiyimiz qəzəldəki poetizmlər misraların məna yükünü artıraraq şairin sənətkarlıq qüdrətini sübut edir. Qazinin “Qaldım”, “Gəlmişəm”, “Var”, “Dağı çəkib” rədifli qəzəllərinin də mətn-struktur ölçüləri mükəmməl, mənası dərinidir. “Dağı çəkib” rədifli qəzəlində şair məhəbbət notlarından başqa etnoqrafik lövhə də yaradaraq müasiri olan hüquqsüz, ağzı yaşmaqlı, aşiqini həsrətdə qoyan, qaşları yay, cəmalı gözəl bir Məşuqə obrazı yaratmışdır:

*Nə baxırsan, gözəlüm, ağzına yaşmağı çəkib.
Dağı dağ üstə qoyubsan sinəmə dağı çəkib.
Sanki nəqqəşi qələm məscidə mehrabi tək,
Deyəsən, kövsi qədəhdir qaşına tağı çəkib...
Gözlərin hökmü mənə eylədi cəlladi tək,
Kipriyin qıldı hücum üstümə beydağı çəkib.
Qaziya, canına çox od çəkilibdir bilirəm,
İçsən sönməz əgər başına ırmağı çəkib [3].*

XX əsrin əvvəllərində Şəkiddə ədəbi mühitin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamış **Hacıbaba Mehdizadənin (Qazinin)** ədəbi irsinin geniş monoqrafik aspektdə tədqiqinə bu gün ehtiyac böyükdür.

XX yüzilliyin əvvəllərində ədəbi-mədəni mühitin formalaşmasında rol oynayan maarifçi aydınlardan biri **Məşədi Mehdi Sadıqov** olmuşdur. Bu mübariz maarifçinin fəaliyyəti ilə bağlı Şəkinin tanınmış mədəniyyət xadimlərindən olmuş Baxşəli Axundov yazır: “Qabaqcıl fikirli, dönməz mübariz M. Sadıqovun keçdiyi həyat yolu ağır və çox məzmunlu olmuşdur. Sadıqov hələ 13 yaşında olanda ailə sıxıntısı onu köhnə üsul məktəbini tərk edib sənətkar atasının yanında işləməyə məcbur etmişdir. M.Sadıqov “Molla Nəsrəddin” jurnalını, “Həqiqət”, “Tərəqqi” və bu kimi yaxşı fikirli qəzetlərin yayılmasına hər vasitə ilə kömək edirdi...” [1]. Məşədi Mehdi Sadıqov zəngin mütaliəsi sayəsində şairlik istedadını da bürüzə vermişdi. Mədəniyyətə olan sonsuz sevgisi onu şeirlə də çıxış etməyə vadar etmişdi. Onun yaradıcılığında həcvlər mühüm yer tutur. 1906-cı ildə bir varlı toyundakı dəbdəbə və yoxsulların acınacaqlı həyatı onu aşağıdakı həcvi yazmağa vadar etmişdi:

*“Toy səsi ilə yanaşı, bax, ucalır nalə və zar,
Bəs olarmı tıxanmaq küt buna, ey huşyar.
Sən eşit Sabiri, allahsız olanda nə olar.
Sözü düz, məsləki haqq, tutduğu işlər nə ki var.
Sabahın carçısıdır, sizlərə meydan oxuyar” [1].*

XX əsrin əvvəllərində ədəbi-mədəni mühiti təmsil edən qüdrətli ziyalılardan biri Azərbaycan maarifinin korifeylərindən olan Rəşid bəy Əfəndizadənin qardaşı **Abdulla bəy Əfəndizadə** olmuşdur. Bu sətirlərin müəllifinin həmmüəllif olduğu “Şəkidə məhəllə adları, soylar və ləqəblər: II kitab” adlı əsərin “Əfəndizadələr” bölümündən Abdulla bəy Əfəndizadə haqqında oxuyuruq: “O, (Abdulla bəy Əfəndizadə-K.A.) 1873-cü ilin mart ayının 3-də Şəki şəhərində dünyaya göz açıb. Abdulla bəy əvvəlcə Şəkidə rus məktəbini bitirmiş, 1891-ci ildə Gəncə Mixaylov sənət məktəbinin kənd təsərrüfatı şöbəsinə daxil olaraq orada oxuyub. Təhsilini uğurla başa vuran A.Əfəndizadə Şəkidə müəllimliyə başlayıb. İki il burada çalışdıqdan sonra Tiflis Müəllimlər İnstitutunda ali təhsil alıb” [6, s.296]. Abdulla bəy Əfəndizadə 1890-cı illərdə Şəkidə dərs deyərək məşhur “mollanəsrəddinçi” Ömər Faiq Nemanzadə ilə dostluq edərək onunla birlikdə xalq həyatını öyrənib, cəhalət və nadanlığa qarşı mübarizə aparmışdır. Qmər Faiq Nemanzadənin “Xatirələr” toplusunda Abdulla bəylə bağlı maraqlı xatirələr verilmişdir. Xalqın oyanışında teatrın rolunu yüksək qiymətləndirən Abdulla bəy Ömər Faiqlə əl-ələ verərək Mirzə Fətəlinin “Molla İbrahimxəlil kimyagər”, “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” komediyalarını Şəkidə tamaşaya qoymuşdu.

Abdulla bəy Əfəndizadənin bədii yaradıcılığının zirvəsini “Hər ürəkdə səbt olubdur: Ya ölüm, ya Türkiyə”- adlı kitabçası təşkil edir. Siyasi lirikanın dəyərli örnəklərinin toplusu olan həmin əsər 1919-cu ildə Şəkinin “Mədəniyyət” mətbəəsində çap olunmuşdur. Türkiyəyə hədsiz sevgi üstündə köklənmiş bu mənzumələr toplusunda Avropanın iri dövlətlərinin Şərqə qarşı yeritdikləri müstəmləkəçilik siyasətinin qarşısını almaq üçün Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin yaratdığı konsepsiya kök atıb. Məhz bu üzdən sovet hökuməti həmin kitabı pantürkizmi, panislamizmi təbliğ edən əsərlər sırasına salaraq oxunuşunu yasaqlamışdı. Bu dəyərli əsərin yeganə nüsxəsi Şəkinin tanınmış ziyalısı Sabir Əfəndiyevin şəxsi kitabxanasından tapılmışdır. Əsəri 2005-ci ildə tarix üzrə elmlər doktoru Mais Əmrahov və tarixçi Həbibulla Manafli əsgü əlifbadan latın qrafikasına çevirərək çap etdirmişlər. “Hər ürəkdə səbt olubdur: Ya ölüm, ya Türkiyə” əsərində müəllifin “Növə”, “Ümid”, “Acı həqiqətlər qarşısında ümidvarlıq” və “Qafqaza dəvət” adlı mənzumələri toplanmışdır. “Növə” adlı mənzumə Ərzurum qalasının ruslar tərəfindən işğal edilməsi və Qars müsəlmanlarının düşmən zülmünə məruz qalması münasibəti ilə yazılmışdır. Klassik şerin qəzəl janrını xatırladan bu ictimai-siyasi məzmunlu əsər

“yüz yerdən” rədifli ilə yazılmışdır. Əsər müəllifin dərin kədər hissləri üzərində qurulmuşdur. İslam dini daşıyıcıları arasında tarixi birliyin olmaması, hesabca üç yüz milyonu keçməsinə baxmayaraq yüz yerə parçalanması, İran, Turan taxtının xarabazarə dönməsi, Kazanın, Krımın, Mərakuşun, Əndəlisin, Buxaranın məhv olub dinara satılması böyük bir tarixi faciə kimi beylərin məzmununa hopmuşdur. Fikrini bədii suallar üzərində quran müəllif fikrin bədii ifadəliliyini artıraraq daha canlı emosiya yaratmışdır:

*Xudavəndə, hər iqlimə qılıbsan çarə yüz yerdən!
Nədəndir pəs bizim millət olub biçarə yüz yerdən?*

*Hesabça milləti-islam üç yüz milyonu keçib,
Nə hikmətdir, həmin millət olub səd parə yüz yerdən?*

*Hanı İran?, hanı Turan?, hanı şah Əkbərin taxtı?
Dönüb bu aləmi-islam xarabazarə yüz yerdən! [5, s.132-133; 2].*

Türk-islam dünyasının məğlubedilməz fəthlərinin adını böyük fəxrlə çəkən müəllif, Osmanlı ordusunun ruslar tərəfindən məğlubiyyəti ilə barışa bilmir, vətənin qan ağlamasını, qara geyinməsinə İslamın çərxinin dönməsi kimi səciyyəvləndirib böyük ürək ağrısı ilə yazır:

*Səlim, Osman, Ərtoğrul Bəyazid, Fatehin nəslə,
Bu aslanzadələrdir tək verən can yarə yüz yerdən.*

*Pənahı müsəlmanın qaldı tək Osmanlı ordusuna!
Həmin ordu urdu başın daşa-divara yüz yerdən!*

*Aya, ey milləti ali!Dönübdür çərxi İslamın,
Vətən qan ağlayır indi, geyinmiş qara yüz yerdən... [5, s.133; 2].*

Şairin “Ümid” adlandırdığı “Salıb” rədifli ictimai-siyasi məzmunlu qəzəlinde də, Avropa dövlətlərinin müstəmləkəçilik siyasəti pislənilmişdir. Bu tarixi gerçəkliyin poetik təsdiqi özünü aşağıdakı misraların məzmununda tapmışdır:

*Misiri, Hindi tutan ingilisi-düşməni-din
Bu dönüş hiylə oxun Bəsrəyə minayə salıb.*

*Səltənətlər dağıdan hürr Firəngistana bax!
Meylini imdi də Şamə bu fərumayə salıb...*

*Qazanı, həm Krımı, Qafqazı, həm Turanı,
Şimal ayısı udub, meyli Buxaraya salıb... [5, s.134; 2].*

Şeirdə verilmiş “Şimal ayısı” ifadəsi Abdulla bəy Əfəndizadənin bədii məcazının qüvvətliliyini göstərən poetik gedişdir. Şeir sonunda şair türk, ərəb, fars, tatar, bir sözlə bütün İslam aləmini ayıq olmağa çağıraraq onları intiqama, birliyə səsləyir:

*Ayıq ol, türk, ərəb, fars, tatar əqvamı!
İtirib qüvvəsin ol kəs ki, əizi rayə salıb.
İntiqam almalısan, bay, gədə, müttəfik ol!
Fürsəti fəvq eləmə milləti qovğayə salıb! [5, s. 135; 2].*

Abdulla bəy Əfəndizadəni “Acı həqiqətlər qarşısında böyük ümidvarlıq” adlandırdığı, poetik strukturuna görə müxəmməs olan şeiri türk qövmünə qarşı kəskin siyasi ittihamları ilə digər şeirlərindən seçilir. Həyat və fəaliyyətindən görüldüyü kimi, Abdulla bəy vətənpərvər, türklüyü ilə fəxr edən bir insan olmuşdur. Ona görə, türk qövmü dünyada ən qüdrətli qövmüdür. Lakin yuxarıda adını çəkdiyimiz müxəmməsdə lirik qəhrəmanın qəlbi kədərlə, qəm-qüssə ilə doludur. Bu kədər mənəbəyi isə türklərin bir-birinə olan laqeydlik və mənəm-mənəmlik hissidir. Tarixin ibrət güzgüsündə Əmir Teymur-Bəyazid, Şah İsmayıl-Sultan Səlim görünləri bu mənəmliyin acı faciələri kimi qalmaqdadır. Abdulla bəyin şair qəlbini də küsdürən elə bu acı hisslərdir. Şair çox doğru olaraq yazır:

*Yıxan türk aləmini əsgidən qalmış bənəmlikdir,
Bu aləm içrə hər dəm təfriqə salmış bənəmlikdir,
Ayırmış milləti, dinə qılinc çalmış bənəmlikdir,
Tamam əyani-ixvanı ələ almış bənəmlikdir,
Bənəmlikdən necə bizlər üçün bir qiyamətdir [5, s.136; 2].*

Şeir sonrakı bəndlərində şair şanlı türk tarixinə üz çevirərək mənəm-mənəmlik azarının tarixi faciələrini tarixi şəxsiyyətlərin mübarizəsi fonunda bədiiləşdirməklə sanki oxucusunu və bütün türk qövmünü bu azara tutulmamağa çağırır:

*Yönel tarixə doğru, gör bənəmlik bir nələr qoydu,
İgid Çingizin övladın ayırdı, dərbədar qoydu,
Teymurləngin büsatın dağıtdı, bisəmə qoydu,
Nə Baburdan, nə Nadirdən, nə Əkbərdən əsər qoydu,
Bənəmlik türklərə bəxş etdiyi yalnız zəlalətdir [5, s.136; 2].*

On beş bəndlik bir şeirdə böyük bir əsər məzmununa sığacaq bir tarixin əks etdirilməsi Abdulla bəy Əfəndizadənin bir bədii sənətkar kimi mükəmməlliyini göstərir. Bu əsər məzmun və qayəsinə görə, Molla Vəli Vidadinin “Müsibətnamə” və Molla Pənah Vaqifin “Görmədim” müxəmməslərinə yaxınlaşır. Bu da əsər müəllifinin klassik ədəbiyyatı gözəl bilməsindən irəli gəlir.

Abdulla bəy Əfəndizadənin poetik yaradıcılığında şanlı türk ordusunun Azərbaycanda yerinə yetirmiş olduğu xilaskarlıq missiyasını tərənnüm və vəsf edən “Qafqaza dəvət”, yaxud “Ya ölüm, ya Türkiyə” əsəri mühüm yer tutur. Bu şeirə bir tarixçi kimi münasibət bildirən tədqiqatçı Həbibulla Manaflı müsəddəsin yazılmasının tarixi səbəbləri ilə bağlı yazır: “...Azərbaycan türkü rus işğalından sonra tarixin bütün qorxunc dövrlərində təhlükə ilə üz-üzə qaldıqda ümidlə Türkiyəyə baxmış, onun şəxsində öz xilaskarını görmüşdür. Birinci cahan cavaşının sonunda erməni-rus birliyi varlığını təhdid etdikdə xalq yenə də üzünü Türkiyəyə dikmişdi. Abdulla bəy Əfəndizadə zamanın və tarixi şəraitin tələbindən çıxış edərək xalqın arzusunu, diləyini ifadə etmişdi”[5,s.130]. Azərbaycanda rus və erməni vandalizminin hökm sürdüyü bir şəraitdə xalqın bu taundan nicat yolunu bir sıra soydaşları kimi Türkiyədə axtaran müəllif yazmışdı:

*Ey nəcib övladın ordusu, Şəki, şirvanə gəl!
Tiflisü, Baküvü , Şişə, Gəncəvü Səlyanə gəl!
Qafqazın hər guşəsində güş qı, nalanə gəl!
Hazırq biz siz gələrkən can verək sultanə gəl!
Səbrimiz daha tükəndi, durmagəl, şahənə gəl!
Yurdumuz düşmənlə əlində olmamış viranə gəl!* [5, s.139; 2]

Şərin nümunə gətirdiyimiz birinci bəndində müəllif ümumiləşdirmə apararaq böyük və müdhiş bir tarixi hadisələri cəmi altı misrada ümumiləşdirmişdir. Şair “Qafqazın hər guşəsinə güş qıl, nalanə gəl!” misrası ilə canlı tarix yazaraq rus-erməni vəhşiliyinin nəticəsi kimi insanların faciələrini, “Tiflisü, Baküvü, Şişə, Gəncəvü, Səlyanə gəl!” misrası bu vəhşiliyin əhatə dairəsini göstərir. Şəirin üçüncü misrasında müəllif Türkiyəni millətin pənahı, dini-islamın rəhbəri adlandıraraq tabu-təvanı qalmamış azərbaycanlıların son ümidini ona dikdiyini əks edərək yazır:

*Millətin sənə pənahı, dini-islam rəhbəri!
Misrü Hindistanü İran...günbəgün getdi geri,
Bircəsinin yox bu gündə səltənəti-kərrü fəri...
Razı qıldın tək bu aləmdə sən o peyğəmbəri,
Tabu-taqət qalmayıbdır kimsədə, dərmanə gəl!
Yurdumuz düşmənlə əlində olmamış viranə gəl!* [5, s.139-140; 2].

Şerin beşinci bəndində lirik qəhrəman-müəllif ittihamçı kimi çıxış edir. O, adını gizlətdiyi seyimin vəkilini millətə layiq bilmir, düşməyə itaətkarlıqda günahlandırır, yurdun eməni talanına məruz qalmasında onu günahkar bilir, millət sevgisindən kənar olan bu şəxs üzərində qəzəbini quraraq şanlı türk ordusunu köməyə çağırır:

*Bir baxın, seymin vəkili millətə layiqmidir?
Düşməyə himmət edən kəs himmətə layiqmidir?
Yurdunu viran edən kəs qeyrətə layiqmidir?
Millətini sevməyən kəs hörmətə layiqmidir?
Gəl, özün gör, bil, can verən cananə gəl!
Yurdumuz düşməyə əlində olmamış viranə gəl!* [5, s.140; 2].

Qoyulmuş suallar bədiiliyin tələbi üzrə cavabsız qalmalıdır. Lakin şairin gəldiyi ictimai nəticəyə görə, sualların heç bir müsbət cavabı ola bilməz: qeyrətsiz elə qeyrətsiz, himmətsiz elə himmətsiz, hörmətsiz elə hörmətsizdir.

Abdulla bəy Əfəndizadənin bədii xarakterli ictimai-siyasi məzmunlu əsərləri üzərində aparılan qısa təhlildən bu nəticə hasil olur ki, o, klassik şeir texnikasını yaxşı bilmiş, klassik şeirin qəzəl, qəsidə, müxəmməs, müsəddəs kimi janrlarından yaradıcılığında məharətlə istifadə edərək sələflərinin ədəbi ənənələrini ustalıqla davam etdirmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Şəkinin ədəbi-mədəni həyatında əhəmiyyətli rol oynayan mədəni-ədəbi fikir sahiblərindən biri **Rəcəb Əsədulla oğlu Əfəndiyev** olmuşdur. Onun dünyagörüşünün formalaşmasında ona atası qədər məhəbbətli olan əmisi Əsədulla ilə yanaşı, onun Qori Seminariyasında təhsilini məsləhət bilən görkəmli maarifçi və ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli önəmli rol oynamışdı. Rəcəb Əfəndiyev şəhər məktəbini bitirdikdən sonra Qori Müəllimlər Seminariyasına daxil olmuşdur. Qori Seminariyasının məzunları haqqındakı məlumatlarında tədqiqatçı alim Fikrət Seyidov bildirir ki, "...İbtidai təhsilini tamamladıqdan sonra, o, (Rəcəb Əfəndiyev-K.A.) həmyerlisi, Qori seminariyasının məzunu, böyük maarifpərvər Rəşid bəy Əfəndiyevin məsləhəti ilə 1910-cu ildə Qori Seminariyasına gedir və dövlət hesabına seminariyanın aşağı hazırlıq sinfinə qəbul edilir" [7, s.188]. "Seminariyanın mühiti, biliklərin əsaslarına yiyələnməsi, dünyagörüşünün zənginləşməsi, elmi-pedaqoji təfəkkürünün inkişafında ona güclü təsir göstərdi" [4, s.4]. Rəcəb Əfəndiyev 1914-cü ildə seminariyanı bitirərək Göyçay qəzasına müəllim təyin edildi.

"XX əsrin ikinci onilliyində çarizm Azərbaycanın başqa bölgələri kimi, Şəkiddə də 1914-cü ildə ilk gimnaziyanın açılmasına icazə verdi. Rəcəb Əfəndiyev yüksək ixtisaslı kadr kimi 1915-ci ildə həmin gimnaziyanın direktoru təyin edildi" [6, s.301].

Sonralar Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra həmin gimnaziya Pedaqoji Texnikuma çevrildi və Rəcəb Əfəndiyev 1927-ci ilədək orada orada direktor vəzifəsində çalışıb.

Rəcəb Əfəndiyev Şəki gimnaziyasında çalışdığı illərdə tədrisə daha məsuliyyətlə yanaşaraq, elmi-pedaqoji və bədii yaradıcılıqla məşğul olmuşdu. O, 1910-1915-ci illər arasında “İrşad” qəzetində, “Məktəb”, “Dəbistan” və “Dirilik” jurnallarında çap etdirdiyi “İntiqam”, “Gimnazist”, “Kimdir o?”, “Vahid”, “Bədbəxt Ədhəm”, “Yaşamaq istəyirəm”, “İlin axır çərşənbəsi”, “Namus” və s. hekayə, novella, və pyeslərini yazmışdır. Onun tərbiyəvi xarakterli bədii əsərləri o zaman uşaq ədəbiyyatımızı daha da zənginləşdirmiş, lakin çox təəssüf ki, onun adı uşaq ədəbiyyatımızın tədqiqatçılarının qələminə düşməmişdir. Rəcəb Əfəndiyevin 1918-ci ildə Şəkiddə fəaliyyət göstərən “Mədəniyyət” mətbəəsində çap olunan “Türk çələngi” dərsliyi böyük əks-səda doğurmuşdu. Bu dərslikdən təkcə Şəkiddə deyil, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin digər məktəblərində də uzun müddət tədris vəsaiti kimi istifadə olunmuşdur.

Rəcəb Əfəndizadənin bədii yaradıcılığının inkişafında görkəmli maarifçi və ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərlinin böyük təsiri olmuşdur. Onların arasında olan fasiləsiz məktublaşma bu dostluğun səviyyəsini və səmimiyyətini əks etdirən sənədlər kimi diqqəti cəlb edir. Çox təəssüf ki, ədəbiyyat və pedaqoji fikir tariximiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək bu məktubların əksəriyyətini Rəcəb Əfəndiyev 1930-cu illərin repressiyasından qoruyub saxlaya bilsə də, 1950-ci ilin yayında onların bir qismini yandırmışdır.

Rəcəb Əfəndizadənin hekayələrinin mövzusu həyatiliyi və reallığı ilə diqqəti cəlb edir. “İntiqam” adlı hekayəsində müəllif cəhalətpərəstliyin və elmsizliyin doğurduğu qan düşmənçiliyinə qarşı çıxmışdır. Əsər mövzucu Nəcəf bəy Vəzirovun “Müsiyəti-Fəxrəddin” faciəsini xatırlatsa da, janr və quruluşca ondan fərqlənir və faciəli sonluqla bitmir. Müəllif bu kiçik bədii nümunə ilə kiçik yaşlı oxucularda vətənpərvərlik duyğuları aşılamiş, milli birlik ideyasını təbliğ etmişdir. Hekayənin sonunda verilmiş: “Ətrafına bax, bax da millətinin ayaqları altında dərin uçurumlar, ölüm quyuları qazanları tanı... Milli əməllərinə doğru yürüməyinə mane olanları bil və onları heç vaxt əhv etmə! Qəlbində daşdığı kinini, çiyində gəzdirdiyin yarağını da bu yolda işlət!” [4, s.261] cümlələri məhz bu amala xidmət edir.

Rəcəb Əfəndiyevin hələ Qori Seminariyasında oxuyarkən qələmə aldığı “İlin axır çərşənbəsi” adlı ikipərdəli uşaq pyesi uşaq dramaturgiyamızın ilk nümunələri sırasında özünəməxsus yer tutur. Əsərin əsas qəhrəmanları Cəfər, Bənövşə, Allahverdi, Sadıq, Qədir, Nəsir adlı uşaqlardır. Gənc, təcrübəsiz bir seminaristin qələmindən çıxan bu əsər, əlbəttə, dramaturji struktur baxımından mükəmməl deyil. Lakin uşaqların təlim-tərbiyəsi və xalq adət-ənənələrinin keçirilməsinin tarixini öyrənmək baxımından bu əsərin əhəmiyyəti böyükdür.

XX əsrin əvvəlləri üçün xarakterik olan çətin və dözülməz həyat tərzini və həyat şəraiti, istismar dünyasının açınacaqları ümumazərbaycan ədəbiyyatının aparıcı tərkib hissələrindən olan Şəki yazarlarının qələmində diqqətçəkici şəkildə öz əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat

1. Axundov B. Mübariz maarifçi. "Nuxa fəhləsi", qəz., Nuxa, 1960, 10 aprel
2. Əfəndizadə A. Hər ürəkdə səbt olubdur: Ya ölüm, ya Türkiyə. Şəki: Mədəniyyət, 1919
3. Hacıbaba Qazi. "Nuxa fəhləsi", qəz., Nuxa, 1957, 17 iyun
4. Qiyasbəyli M. Rəcəb Əfəndiyev. Bakı: Çapaşoğlu, 2001, 260 s
5. Manaflı H. Öyüncü və güvənc qaynağı. Bakı: Nuran, 2007, 224s.
6. Şəkidə məhəllə adları, soyalar və ləqəblər (II kitab)/ tərtib edənlər: Z. Məbudoglu, U. Bəşirqızı, K. Adışirinov. Bakı: "Nafta-Press" nəşriyyatı, 2009, 605 s.
7. Seyidov F. Ə. Qori seminariyası və onun məzunları. Bakı: Maarif, 1988, 298 s.

Summary

Literary-cultural environment in Sheki at the beginning of the XX century

In this article the tempo of literary cultural environment of XXth century is following. The author involves to analysis the tendency of cultural improving in Khajibaba Mehdizadə (Khazi), Mashadi Mehdi Sadıkov, Abdulla Afandizadə and Rəcəb Afandizadə's creative works. The analyzed artistic materials are also evaluated by subject and idea in terms, genre and styles. The researcher includes in his notes theatre matters that characterize the cultural environment during literature development.

Резюме

Литературно-культурная среда г Шеки в начале XX века

В статье прослеживается развитие темпа литературно-культурной жизни начале XX века г. Шеки. Автор старается заострить внимание критиков в области литературно-культурного развития творчества Гаджибаба Мехтизаде (Гази), Мешади Мехти Садыгова, Абдуллы бек Эфендизаде и Раджаба Эфендизаде. Дается высокая оценка обсуждаемым художественным образцам, темам, идеям, жанрам и стилистическим особенностям. В момент критики аналитик уделяет внимание вопросам театра в период литературного развития.